

Музей історії міста Києва  
Інститут історії України НАН України

# ВІД УКРАЇНИ ДО УРСР

Матеріали Всеукраїнської наукової  
конференції до 80-річчя перенесення  
столиці радянської України до міста Києва,  
м. Київ, 12 грудня 2014 р.

Київ  
2015

**УДК 94(477)“1934”**

**Від України до УРСР:** Матеріали Всеукраїнської наукової конференції до 80-річчя перенесення столиці радянської України до міста Києва. м. Київ, 12 грудня 2014 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 268 с.

У збірнику подано матеріали Всеукраїнської наукової конференції до 80-річчя перенесення столиці радянської України до міста Києва. Головний наголос зроблено на контрверсійних політичних аспектах змін столичного статусу Києва та Харкова від часів Української Народної Республіки до кінця 1930-х років. Історія міста розкривається також через долі його видатних мешканців на тлі архітектурних перебудов, культурного та господарського життя.

**Редакційна колегія:**

**Г. В. Боряк** – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України – голова, відповідальний редактор

**В. Р. Нахманович** – науковий редактор

**Я. Л. Примаченко** – кандидат історичних наук

**К. В. Романова** – кандидат історичних наук – науковий редактор

**О. В. Юркова** – кандидат історичних наук

*Рекомендовано до друку Ученою радою  
Інституту історії України НАН України  
(Протокол № 8 від 29 жовтня 2015 р.)*

**На обкладинці:**

Зруйнована дзвіниця “Великого Миколи” – Свято-Микільського Військового собору на Печерську в Києві. Фото 1934 р.

Проект Урядового центру на місті Михайлівського Златоверхого собору на Михайлівській площі в Києві. Архітектори Д. Чечугін, Г. Орлов (Москва). 1935 р.

**ISBN 978-966-02-7768-7**

© Інститут історії України НАН України, 2015

© Музей історії міста Києва, 2015

© Автори, 2015

# З М І С Т

## Дві столиці

<i>Кучерук О.С.</i> Київ – столиця Української Народної Республіки . . .	7
<i>Єфіменко Г.Г.</i> Київ – перша столиця радянської України . . . . .	15
<i>Мачулін Л.І.</i> Прелюдія до великого терору . . . . .	25
<i>Скубій І.В.</i> Харків і Київ у торгівлі УСРР у 1920-ті роки . . . . .	32
<i>Кульчицький С.В.</i> Гримаси сталінської українізації (до питання про дату перенесення столиці УСРР з Харкова до Київ) . . . . .	40
<i>Буняк О.П.</i> Урочистий переїзд столиці УСРР з Харкова до Києва . .	49

## Міжвоєнний Київ у долях його мешканців

<i>Файзулін Я.М.</i> Поет-«бунтар» Григорій Чупринка та київське підпілля в Києві 1921 р. . . . .	59
<i>Бажан О.Г.</i> Механізм масових репресій у Києві у 1934–1938 роках . .	69
<i>Ишук О.С., Николаєва Н.Б.</i> Репресований мовознавець Каганович Наум Аркадійович (1903–1937) . . . . .	78
<i>Саранча Г.В.</i> Докія Гуменна у міжвоєнному Києві – життя на тлі доби . . . . .	97
<i>Юркова О.В.</i> Столичні історики: причинок до створення просопографічного портрета київських істориків 1930-х років . . . . .	111
<i>Романчук Д.О.</i> Биківня – повернення забутих імен, знищених репресивною системою: доля А. Твардовського-Ребрика . . . . .	119

## Культурне життя міжвоєнного Києва

<i>Ходак І.О.</i> Науково-дослідна кафедра мистецтвознавства (1922–1930): основні напрями діяльності . . . . .	127
<i>Полякова Ю.Ю.</i> Переведення Державного єврейського театру з Харкова до Києва: політичні вимоги та мистецька практика . . . . .	141

<i>Старков В.А.</i> Перенесення столиці 1934 р. – порятунок футбольної команди київського «Динамо» .....	148
<i>Зиновієва Ю.Ю.</i> Виставка українського народного мистецтва 1936 року в Державному музеї українського мистецтва та її відвідувачі .....	153
<i>Ємельянова Т.О.</i> Святкова культура міжвоєнного Києва (за документами Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного) .....	160

### Місто та його архітектурний образ

<i>Власенко С.І.</i> Документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України з історії розвитку м. Києва як столиці Української РСР (1934–1941) .....	169
<i>Малаков Д.В.</i> Столичний зодчий Микола Шехонін .....	179
<i>Остапюк Д.П.</i> Генеральний план розвитку міста Києва 1936 р. . .	189
<i>Киридон А.М.</i> Символіка простору: проекти планування урядового центру у м. Києві (1934) .....	199
<i>Костючок О.В.</i> Вплив економічних чинників на реалізацію проекту урядового центру у Києві (1934–1937) .....	208
<i>Мокроусова О.Г.</i> Київський ЦУМ – еволюція задуму: від конструктивізму до радянського ар-деко (1930–1938) .....	213
<i>Ширяєв Т.В.</i> Готельне господарство Києва в 30-х роках ХХ ст. Тенденції розвитку .....	228

### Публікація

<i>Яненко А.С.</i> Обстеження наукової та експозиційної роботи музеїв м. Києва 29 листопада 1932 р. в контексті історії вітчизняного музейництва .....	237
Відомості про авторів .....	266

## Харків і Київ у торгівлі УСРР у 1920-ті роки

Під час вивчення та порівняння історії Харкова та Києва 1920–1930-х років основний фокус у більшості дослідників припадає на політичний аспект цього питання: утвердження радянської влади в Україні, становлення Харкова як столиці УСРР, перенесення столиці з Харкова до Києва 1934 р. тощо. Дослідження цього ж питання під кутом зору економічної історії дає можливість відкинути політичну складову і з'ясувати, яку ж роль відігравали ці два найбільших міста Української Соціалістичної Радянської Республіки в її економічному житті 1920-х років.

Впродовж 1919–1934 років Харків був столицею УСРР. У 1920-х роках в часи нової економічної політики місто стало не лише політичним, а й економічним центром республіки. Разом з тим необхідно звернути увагу, що Київ також залишався традиційно важливим економічним осередком України. За кількістю населення Київ і Харків, разом з Одесою, входили до трійки найбільших міст у республіці. За даними Всеросійського міського перепису 1923 р. кількість жителів Києва становила 403 730 осіб, Одеси – 316 740 осіб, Харкова – 311 689 осіб<sup>1</sup>. Упродовж 1920-х років обидва міста займали провідні місця в товарообігу країни, тому мета цього дослідження полягає у з'ясуванні того, яке з цих міст було значнішим торговельним центром, в якому сегменті ринку та завдяки чому.

Перехід до нової економічної політики 1921 р., крім допущення до сфери товарообігу приватного торговця, поставив перед радянською владою завдання відновлення деяких елементів ринкової інфраструктури: товарних бірж, банків, ярмарків. 1922 р. розпочався процес організації біржових установ, які стали основними центрами оптової торгівлі. Можна констатувати, що біржі у роки непу стали провідними центрами оптової торгівлі, посівши проміжне положення між приватними і державними установами<sup>2</sup>. Біржі відкрилися у багатьох містах України, у тому числі дві найбільших – у Харкові та Києві. 27 січня 1923 р. було ухвалено статут Харківської товарної біржі (ХТБ)<sup>3</sup>. У 1924/1925 рр. обіг ХТБ становив 450,6 млн. крб<sup>4</sup>, а Київської товарної біржі (КТБ) – 177,9 млн. крб<sup>5</sup>. Порівняння цих даних свідчить, що обіги першої були

<sup>1</sup> Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. Р-203, оп. 1, спр. 986, арк. 72.

<sup>2</sup> Хромов І.О. Товарні біржі в Україні в період нової економічної політики (1921–1928 рр.): Автореферат дис. ... канд. екон. наук 08.01.01. – К., 2006. – С. 3.

<sup>3</sup> Устав Харьковской Биржи. – Х., 1923. – С. 1.

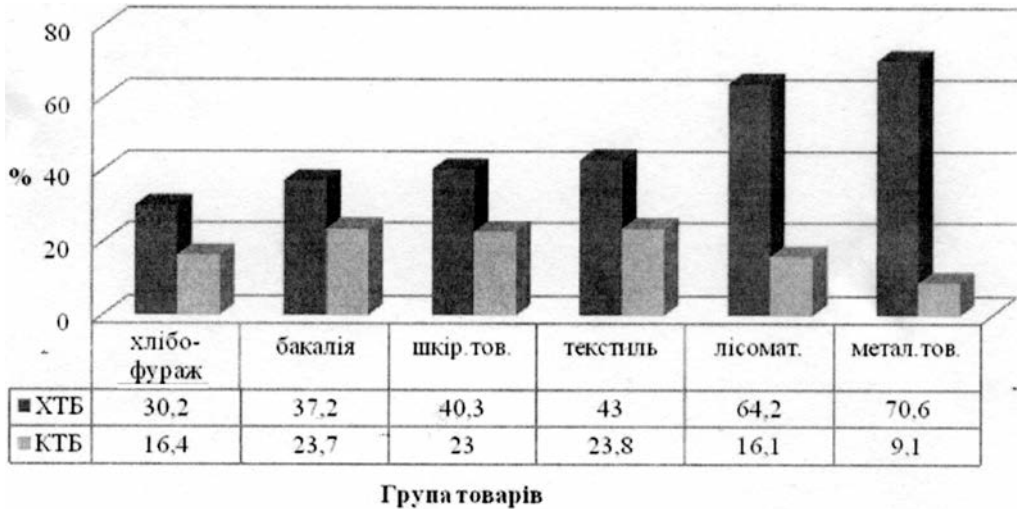
<sup>4</sup> Торговля Украины по биржевым данным за 1925–26 х.г. – Х., 1927. – С. XIII.

<sup>5</sup> Там же.

в 2,5 рази більшими, що вказує на провідне місце Харкова в оптовій торгівлі республіки в середині 1920-х років. Очевидно, це обумовлюється в першу чергу тим, що саме в Харкові, як столиці республіки, зосереджувалися центральні контори найбільших промислових підприємств, республіканські адміністративні установи, які здійснювали активну торгівельну діяльність. Більш детально місце кожної з бірж можна порівняти аналізуючи дані товарообігів по різним групам товарів (Діаграма 1).

Діаграма 1

## Товарообіг ХТБ і КТБ в УСРР в 1925/1926 рр.



У роки відбудови економіки влада широко впроваджувала і такі традиційні форми організації обміну, як ярмарки. Питання щодо необхідності їхнього відкриття розглядалося радянською владою в Україні ще в листопаді 1922 р.<sup>6</sup> Традиції ярмаркової торгівлі на Слобожанщині беруть початок ще у ХІХ ст. Центром ярмаркової торгівлі Лівобережної України був Харків, звідки і починалося своєрідне ярмаркове колесо. Уже на початку ХХ ст. Харків «став великим центром для всього півдня [Російської імперії] по торгівлі шкіряним товаром, ... і сировиною, обіги за ним досягають великих розмірів – більше 2 млн руб. ... Чимале значення залишається за Харковом у торгівлі худобою рогою та кінями, щетиною, пухом, пером, частково і хутровиною, для півдня на Хрещенському ярмарку велике значення займає мануфактура, обіги яко обраховуються понад 6 млн руб. Кажучи взагалі, за ярмарками в Харкові залишається велике значення і роль у товарообігу не тільки в губернії, але і в цілому районі і навіть більше того».<sup>7</sup> За приблизними підрахунками товарообіг Хрещенського ярмарку 1913 р. сягав до

<sup>6</sup> Отчет Харьковского Губисполкома 8-му Губернскому Съезду Советов. 1 октября 1922 г. – 1 октября 1923 г. – Х., 1923. – С. 108.

<sup>7</sup> Канделаки И. Роль ярмарок в русской торговле. – СПб., 1914. – С. 45–46.

12 млн руб.<sup>8</sup> Цілком очевидно, що проблема якнайшвидшої організації внутрішнього ринку змусила радянську владу звернути увагу на історично властиву для країни форму торгівлі. Ярмаркова торгівля, яка була так широко розвинута в минулому і майже повністю припинена в роки громадянської війни, почала поступово відроджуватися з осені 1921 р. 4 листопада 1922 р. було затверджено склад ярмаркового комітету Хрещенського ярмарку.<sup>9</sup> Таким чином, перша спроба відновлення ярмаркового життя була реалізована саме у Харкові. Харків зберіг своє значення перевалочного пункту для торгівельних зв'язків України та Півночі, навіть посилив їх, завдяки конкуренції в столиці головних виробничих та торгівельних організацій<sup>10</sup>. У зв'язку зі зростанням обігів до 24,2 млн крб та значення торгу в 1924 р. Хрещенський ярмарок було перейменовано на Всеукраїнський.<sup>11</sup> Особливістю Харківського торгу було укладення під час нього переважної більшості угод на метали та паливо (39,6%)<sup>12</sup>.

Київський Контрактовий ярмарок, історія якого бере свій початок ще наприкінці XVIII ст., також мав свою специфіку, яка обумовлювалася його географічним розташуванням. Регіон його проведення характеризувався розвинутим землеробством та переробною сільськогосподарською промисловістю. Тому перший ярмарок, який проводився радянською владою в Києві 1924 р., мав мануфактурно-продуктовий характер. Харчові продукти склали 28,9% від його обігу, а текстильні – 28,2%.<sup>13</sup> Це свідчить про те, що Київ був мануфактурно-розподільчим центром регіону.

Негативним фактором у розвитку ярмаркової торгівлі республіки стало те, що строки проведення двох найбільших ярмарків України були дуже близькими (січень–лютий). Цей факт, безумовно, послаблював товарообіг кожного з них.

1926 р. Наркомторг УСРР прийняв рішення про недоцільність проведення в Харкові Хрещенського ярмарку, мотивуючи це існуванням товарного голоду і відсутністю можливості забезпечення ярмарки промисловим крамом<sup>14</sup>, тому Контрактовий отримав статус всеукраїнського. Як наслідок, обіг четвертого ярмарку в Києві був на 48,6% більшим від трьох попередніх разом узятих<sup>15</sup>, оскільки на ярмарку було реалізовано великі обсяги продукції республіканських трестів.

Загальну картину щодо значення обох міст в торгівельному обігу республіки на початку 1920-х років дають статистичні дані про торгівлю в містах Ук-

<sup>8</sup> Там же. – С. 58.

<sup>9</sup> Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ), ф. 423, оп. 1, спр. 2, арк. 6.

<sup>10</sup> ДАХО, ф. Р-203, оп. 1, спр. 1645, арк. 21.

<sup>11</sup> Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923–1924 год. – Х., 1925. – С. 76.

<sup>12</sup> *Вобль Г.К.* Ярмарки Украины // Торговля Украины по биржевым данным за 1925–26 х.г. – Х., 1927. – С. 151.

<sup>13</sup> Там же. – С. 150–151.

<sup>14</sup> ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 159, арк. 1.

<sup>15</sup> *Вобль Г.К.* Указ. соч. – С. 152.

раїни, зібрані під час Всерадянського міського перепису 15 травня 1924 р. Відповідно до цих матеріалів, у жовтні–грудні 1922 р. у Києві розміщувалося 80 закладів оптової торгівлі, обіг яких складав 43 823 300 крб; 186 закладів оптово-роздрібною мережі з обігом 21 489 900 крб; 2395 заклади постійної 67 531 100 крб і 6383 заклади вуличної роздрібною з обігом 58 793 000 крб<sup>16</sup>.

У Харкові налічувалося 58 оптових підприємств з обігом 54 090 352 крб; 120 оптово-роздрібних з обігом 22 324 998 крб; постійних роздрібних – 1533 з обігом 71 269 156 крб і базарних роздрібних 4416 з обігом 49 874 820 крб<sup>17</sup> (Табл.1).

Таблиця 1

Торгівля в УСРР в 1924 р.: кількість закладів та обіги<sup>18</sup>.

Види торгівлі	Оптова		Оптово-роздрібною		Роздрібною				Усі групи	
	Кількість закладів	Обіг торгівлі (крб)	Кількість закладів	Обіг торгівлі (крб)	Постійна		Базарна і вулична		Кількість закладів	Обіг торгівлі (крб)
					Кількість закладів	Обіг торгівлі (крб)	Кількість закладів	Обіг торгівлі (крб)		
<b>Харків</b>	58	54 090 352	120	22 324 998	1533	71 269 156	4416	49 874 820	<b>6127</b>	<b>197 559 326</b>
<b>Київ</b>	80	43 823 300	186	21 489 000	2395	67 531 100	6383	58 793 000	<b>9044</b>	<b>191 637 300</b>
<b>Одеса</b>	40	11 116 146	98	6 957 951	1486	324 417 600	4047	14 555 180	<b>5671</b>	<b>65 046 877</b>

Одним із головних критеріїв для порівняння значення кожного з міст в торгівлі є величина торговельного обігу. Співставлення вищенаведених даних показує, що, незважаючи на те, що у кількості закладів Харків поступався Києву, але загальна сума торговельних операцій, які були укладені в харківських установах, перебільшувала київські. Очевидно, що через те, що в Харкові зосереджувалася більшість державних та фінансових організацій, контор промислових підприємств, і з економічної точки зору було вигідніше укласти великі торговельні угоди саме там. Тому закономірно, що оптовий товарообіг Харкова на 10 млн крб був більшим, ніж Києва, і місто закріпило за собою значення оптового центру республіки.

В оптово-роздрібному ринку торгівлі продуктами (мукою, крупами, овочами, фруктами, м'ясом), Київ мав перевагу і в кількості підприємств, і у величині

<sup>16</sup> Статистика України. Статистика торгівлі. – Сер. XII. – Т. III. – Вып. 2. – № 54. – Х., 1924 (далі – Статистика України. Статистика торгівлі. – № 54). – С. 208–209.

<sup>17</sup> Там же. – С. 236–237.

<sup>18</sup> Там же. – С. 192–237.



їхнього товарообігу.<sup>19</sup> Це пояснюється тим, що місто було важливим центром переважно сільськогосподарського регіону у торгівлі продуктами харчування.

На оптово-роздрібному ринку та в постійній роздрібній торгівлі Харків закріпив за собою провідні позиції. Винятком стали лише підприємства базарної або вуличної роздрібної торгівлі, яких в Києві було і більше, і їхній обіг перевищував харківські показники. Такий розподіл кількості підприємств і величини товарообігу свідчить, що торгівля в Києві мала більш дрібний характер. У зв'язку з цим варто також враховувати, що чисельність населення Києва більш ніж на 92 тис. осіб<sup>20</sup> була вищою ніж у Харкові, що, відповідно, і зумовило існування більшої кількості оптово-роздрібних закладів (Табл.2).

Таблиця 2

### Торгівля в Києві та Харкові наприкінці 1922 р<sup>21</sup>.

Вид торгівлі	Київ		Харків	
	Кількість закладів	Торгівельний обіг (крб)	Кількість закладів	Торгівельний обіг (крб)
Оптова	80	43 823 300	58	54 090 352
Оптово-роздрібна	186	21 489 900	120	22 324 998
Роздрібна постійна	2395	67 531 100	1533	71 269 156
Роздрібна вулична	6383	58 793 000	4416	49 874 820

Про стан роздрібною ринку країни говорять також і показники обігів найбільшого в республіці товариства роздрібною торгівлі «Ларьок», правління якого розташовувалося в Харкові. Баланси його найбільших відділень свідчать, що Харків займав панівні позиції на роздрібному ринку (Табл.3).

Таблиця 3

### Баланси відділень Українського пайового товариства роздрібною торгівлі «Ларьок» 1923/1924 рр.<sup>22</sup>

Назва відділення	Баланс (крб)		
	1.10.1923	1.01.1924	1.04.1924
Правління і Харківське відділення	231 822,08	342 662,91	908 426,08
Київське	46 678,88	43 498,27	60 125,32
Одеське	56 029,93	53 880,26	62 490,69
Полтавське	13 902,25	45 215,67	69 126,25
Бахмутське	54 660,99	156 269,65	30 429,22

<sup>19</sup> Там же. – С. 206–207.

<sup>20</sup> ДАХО, ф. Р-203, оп. 1, спр. 986, арк. 72.

<sup>21</sup> Статистика України. Статистика торгівлі. – № 54 – С. 208–209, 236–237.

<sup>22</sup> ЦДАВОУ, ф. 423, оп. 2, спр. 22, арк. 43.



Харківська товарна біржа. Архітектор – В. А. Лінецький, 1925 р.



Контрактний ярмарок у Києві, 1925 р.

Рекламне оголошення  
"Ларьок є єдиним  
представником на Хре-  
щенському  
ярмарку...", 1923 р.

Інформацію про місце Харкова та Києва в оптовій торгівлі республіки дають дані Харківської товарної біржі станом на другий квартал 1924/1925 рр.: питома вага оптових обігів Харкова складала 52% загального опту України, Києва – 12%, Одеси – 8%, Катеринослава – 8%<sup>23</sup>. Тобто, за біржовими показниками Харків посідав провідне місце в оптовій торгівлі, залишивши позаду такі великі центри, як Київ, Одесу та Катеринослав.

Наприкінці 1925/1926 рр. у Харкові налічувалося 146 державних оптових торговельних закладів. Для порівняння відзначимо, що у цей же час у Києві їх було лише 84<sup>24</sup>. За даними біржової статистики на кінець цього ж року товарообіг Харківської товарної біржі складав 679,985 млн крб, Київської – 193,336 млн крб, Одеської – 104,811 млн крб<sup>25</sup>. Очевидно, це варто пов'язувати знову з тим, що у столичному місті розміщувалася більшість різних державних та фінансових установ, що значно полегшувало діяльність оптових підприємств. Більш детально місце провідних бірж України і частку в їхньому загальному товарообігу можна простежити за наступними даними (Табл. 4).

Таблиця 4

Обіги українських бірж у 1924 – 1926 рр.<sup>26</sup>

Біржі	Обіг (млн. крб.)	
	1924/1925 рр.	1925/1926 рр.
Харківська	450,6	679,9
Київська	177,9	262,2
Дніпропетровська	99,5	97,2
Одеська	89,1	104,8
Артемівська	47,9	65,4

Показовими є дані про товарообіг найбільших бірж Радянського Союзу, в перелік яких увійшли в тому числі Харківська та Київська. Їхній аналіз свідчить, що ХТБ входила у трійку найбільш за товарообігом бірж СРСР, поступаючись лише Московській та Ленінградській. Звертає на себе увагу й те, що Київська біржа також займала провідні позиції на загальнорадянському біржовому ринку, та була другою українською, яка увійшла у п'ятірку його лідерів (Табл.5).

<sup>23</sup> ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 371, арк. 18.

<sup>24</sup> Статистика України. Статистика торгівлі. Патентна торгівля України у II півріччі 1924–25 р. і I та II півріччі 1925–26 р. за матеріалами промислового оподаткування. – Сер. XII. – Т. III. – Вип. 2. – № 128. – X., 1928. – С. 251.

<sup>25</sup> Бюллетень биржевой статистики. Итоги за 1925/26 операционный год. – М., 1926. – № 12. – С. 1.

<sup>26</sup> Коломойцев И.П. Биржи Украины в условиях 1925–26 хозяйственного года // Торговля Украины по биржевым данным за 1925–26 хозяйственный год. – X., 1927. – С. XIII.

Таблиця 5

Обіги бірж СРСР у 1925/1926 рр.<sup>27</sup>

Біржі	Обіг 1925/1926 рр. (млн. крб.)
Московська	3801,0
Ленінградська	730,8
Харківська	679,9
Ростовська-на-Дону	303,6
Київська	262,2

Закономірно, що питання стосовно значення Харкова в торгівлі республіки підкреслювалося і місцевою владою. 1926 р. під час III Харківського окружного з'їзду Рад обговорювалося питання про роль міста як загальноукраїнського центру<sup>28</sup>. Це підтверджували дані Центрального статистичного управління, за якими Харківська округа була на першому місці серед інших регіонів України. Так, у першому півріччі 1924/1925 рр. питома вага торгівельних обігів Харкова складала 17% товарообігу республіки, у той час як обіги інших великих міст України йому поступалися: Київ – 13%, Одеса – 8%, Катеринослав – 5%<sup>29</sup>.

Таким чином, Харків і Київ займали провідні місця в торгівлі України в 1920-ті роки, втім, значення кожного з них було обумовлено певними особливостями: адміністративним статусом, географічним положенням, історичними закономірностями, особливостями соціального складу населення міста тощо. Аналіз та порівняння даних біржової статистики, динаміки ярмаркової торгівлі та величини роздрібного товарообігу свідчать, що торгівельним центром республіки в роки непу був Харків. Харківська товарна біржа була третьою в Радянському Союзі і першою в Україні за величиною товарообігу. Першим серед республіканських ярмарків було відновлений харківський Хрещенський, який згодом отримав статус всеукраїнського. Загальний товарообіг Харкова складав майже 1/5 товарообігу республіки.

<sup>27</sup> Микрон О. Районы деятельности товарных бирж Украины // Там же. – С. 4.

<sup>28</sup> ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 371, арк. 17.

<sup>29</sup> Там само, арк. 18.